

Türkçede Sekizinci Yüzyıldan Önce Kullanılan Ekler¹

Sir Gerard Clauson
Çev. Uluhan Özalan**

Özet

Türk dilinin en önemli özelliklerinden biri ekler yardımıyla var olan kelimelerden yeni kelimeler türetilmesidir. Fakat Türkçenin kelime kadrosu sekizinci yüzyıldan beri bir değişim göstermektedir. O dönemde kullanılan birçok kelimenin günümüzde unutulduğu, günümüzde kullanılan birçok kelimenin de o dönemde var olmadığı görülmektedir. Bu durum yeni kelimeler türetmek için kullanılan ekler için de geçerlidir. Bize dilin geçmişıyle ilgili daha geniş bir bakış açısı sağlayacağı için bu dönemden önce ve sonra işlekliliğini yitirmiş ekleri bir listede toplamak yararlı olacaktır. Eski Türkçe kelimeleri parçalarına ayırarak köklerine ulaşmak ve böylece Türk dili hakkında bilgimizi derinleştirmek amacıyla hazırlanan bu listede isim yapım ekleri ve fiil yapım ekleri alt gruplar halinde verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Türk dili, Eski Türkçe, 8.-11. yüzyıllar, isim yapım ekleri, fiil yapım ekleri.

The Suffixes in Pre-Eight Century Turkish

Abstract

The method of making new words by elongating existing ones is one of the most important characteristic features of Turkish Language. However, there has been a change in the vocabulary of Turkish Language. Words which were common in the eighth century have now been forgotten, words which are now common didn't exist then. Also, there has been a slow change in the suffixes used to make new words. It's, however, useful to compile a list of unproductive suffixes as well as those known at a time when they were productive. The aim of this list is to provide an instrument to break down early Turkish words into their component parts and so deepening our knowledge of Turkish Language. In this list, denominal and deverbal suffixes are presented with their subgroups.

Key Words: Turkish Language, Early Turkish, 8.-11. centuries, denominal suffixes, deverbal suffixes.

Türk dilinin en önemli özelliklerinden biri var olan kelimelerden ekler yardımıyla yeni kelimeler türetilmesidir. Bununla birlikte, Türk dilinin kelime kadrosunda sekizinci yüzyıldan beri sürekli bir değişim görülmektedir. O dönemde sıklıkla kullanılan birçok kelimenin günümüzde unutulduğu, günümüzde yaygın bir kullanıma sahip birçok kelimenin de o dönemde kullanılmadığı görülmektedir. Aynı durum yeni kelimeler türetmek için kullanılan ekler için de geçerlidir. Sekizinci yüzyılda kullanılan bazı kelimelerin o dönemde bile işlekliliğini yitirmiş, keli-

¹ Studies in Turkic and Mongolic Linguistics 1962, New York: Royal Asiatic Society Books, 140-159

** İngilizce Okutmanı, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi. ozalan_u@ibu.edu.tr

me türetmede kullanılmayan ekler taşıdığı görülmektedir. Hatta, ek olduklarından şüphe duymadığımız bazı yapıların çok önceden kullanımdan düşmesinden dolayı bunların asıl işlevlerini söylemek güçtür. 11. yüzyılda işlek olan ve isimlerden ihtiyaç, istek bildiren filler yapan “-sa, -se” eki günümüzde işlekliliğini yitirmiştir. Kaşgarlı eserinde bu eke yer vermiştir. Buna rağmen, Türk dilinin geçmişine dair bilgimiz olmadığını farz etsek bile “su”, “susa-” ve buna benzer birkaç kelime çiftini karşılaştırarak isimden fiil yapma eki “-sa, -se” nin geçmişte kullanıldığından söz edebiliriz. Edilgen çatı eki -VI ve ettirgen çatı eki “-tur, -tür” gibi bazı ekler günümüzde de işlektir. Bunlarla birlikte, günümüzde işlek olan fakat nispeten son zamanlarda kullanılmaya başlanan bazı ekler de vardır.

8.-11. yüzyıllarda kullanılan kelimelerde tespit ettiğimiz bazı ekleri bu kelimelerden attığımızda elimizde kalan kelime kökünün günümüzde, hatta bazılarının 8. yüzyılda bile kullanılmadığı görülür. Bu durum bazı eklerin çok önceden kullanımdan düştüğünün ve söz konusu kelimelerin de dilin daha önceki dönemlerine dayandığının bir kanıtıdır. Mesela fiilden isim yapma eki “-ğa/-ge” nin eski dönemlerde de kullanıldığını “bil-” fiilinden türetilen *bilge* ve “ö-” “hatırlamak” fiilinden türetilen *öge* “*danışman*” kelimeleri kanıtlamaktadır. Fakat aynı eki taşıyan kişi anlamına gelen “*avıçga*” kelimesinden çıkardığımızda elimizde kalan “*avıç-*” fiilinin varlığıyla ilgili bir bilgimiz yoktur. Üstelik VCVC- şeklinde dizilen fiillerde ikinci ünsüzün -ç- olduğu benzer bir örnek yoktur. Bize dilin tarihiyle ilgili daha geniş bir bakış açısı sağlayacağı için bir dönem işlek bir şekilde kullanılan eklerle birlikte işlekliliğini yitirmiş ekleri de bir listede toplamak faydalı olacaktır.

Eklerin birçok türü vardır. Yapı olarak Türkçeden çok farklı olan İngilizcede bu ekleri karşılayacak yeteri kadar terim yoktur. Buna rağmen ekler 2 -belki 3- grupta ele alınabilir.

İlk grupta yer alan ekler cümlede kök hâlinde kullanılabilen isimlere ve fillere getirilerek cümle içinde aynı kategoriden basit kelimeler gibi işlev gören türemiş kelimeler (isim ya da fiil) oluştururlar. Bu ekler *asıl ekler* (*primary suffixes*) denir. Aslında bu terim pek de tatmin edici değildir. Çünkü bir veya daha fazla yapım eki almış hâliyle cümlede basit kelimeler gibi işlev gören kelimelere çoğunlukla yeni yapım ekleri (asıl ekler) getirmek mümkündür.

İkinci grupta yer alan ekler, basit veya türemiş kelimelere gelerek onların cümledeki işlevlerini değiştiren eklerdir. Bu ekler isimlere getirilen iyelik ekleri gibi isim çekim ekleri ve fillere getirilen fiil çekim ekleridir. Bazı ekler farklı kullanımlarıyla hem yapım hem de çekim eklerinin özelliklerini taşırlar. Mesela, bazı fiil çekim ekleri fiilden isim türetmek için de kullanılmıştır. Bu ekler ve eklerin işlevleri Gabain’in *Eski Türkçenin Grameri* gibi birçok Türkçe gramer kitabında ele alınmıştır.

3. grupta yer alan kelimelere ek veya edat demek bir terminoloji meselesidir. Tek başlarına kullanılmamaları ve diğer kelimelere bağlanmaları bakımından eklerle benzerler. Bağımsız kelimeler olarak yazılabildikleri için, sadece kelimelerin değil kelime gruplarının ve bütün cümlenin anlamını değiştirebildikleri

için de eklerden ayrılırlar. Sonuç itibariyle farklılıklar benzerliklere ağır bas-

tığından bunlara edat demek daha doğru olacaktır. Edatlar birçok Türkçe gramer kitabında ayrıntılarıyla incelenmiştir.

Şu uyarıyı yapmakta yarar vardır; bazı durumlarda yapım eki olarak kullanılan ses birimler ya da ses birleşimleri başka durumlarda kelimenin ayrılmaz bir parçası olarak karşımıza çıkar. Bu iki durum arasında ayırım yapmamızı sağlayacak bir kural yoktur. Yani söz konusu ses birim veya ses birleşimlerinin ek olup olmadığı bir yorum meselesidir. Bu yüzden bazı kelimelerin basit veya türemiş olduğu konusunda kesin bir yargıya varmak güçtür. Bu duruma örnek olarak kelime sonlarında bulunan “-z” yi gösterebiliriz. *İkiz* kelimesinin *iki* kelimesinden türediği konusunda herkes aynı fikirdedir. *Dokuz* ve *otuz* kelimelerinde ise sonda bulunan “-z” lerin bir ek olduğunu söylemek zordur. İşte bu iki uç nokta arasında karşımıza “-z” ile biten organ isimleri çıkar; *ağız*, *omuz* (*omoz?*), *boğuz* (*boğoz*), *beñiz*, *ti:z*, *kögöz*, *kö:z*, *yamız* (*yemiz*) “*uyluk*”. Bu kelimelerin sonunda bulunan “-z” leri attığımızda elimizde kalan kelimeler bir anlam taşımadığından bunları kök kabul edebiliriz. Fakat bu kadar çok organ adının “-z” ile bitmesi tesadüf olamaz. Çok daha önceki dönemlerde temel kelimeler değişim sürecindeyken organ isimlerinin bu şekilde oluşturulduğu düşünülebilir. Bu ekin eskiden kullanılan tesniye eki olduğunu ileri süren teoriyle ilgili fazla yorum yapmaya gerek yoktur. Teoriye göre bu ek *köz* kelimesinde olduğu gibi vücutta çift olarak bulunan organ isimlerinin sonunda bulunmaktadır. Fakat kimsenin iki ağzı ya da iki boğazı yoktur. İkiz kelimesindeki ikilik (duality) anlamı kelimenin kökünde zaten vardır. Eğer “-z” gerçekten tesniye eki olsaydı ikiz kelimesi dört anlamına gelmesi gerekirdi.

Sonraki bölümde Türkçe, Uygurca ve Hakaniye Türkçesi birçok kelimeyi inceledikten sonra Türkçede 8. yüzyıldan önce kullanıldığı düşünülen eklerin deneme niteliğinde olan bir listesi verilmiştir. Deneme niteliğinde olmasının sebebi listede bulunan eklerden bazılarının daha önceki dönemlerde kullanıldığından şüphe duyulması değildir. Önceki dönemlerde var olan fakat 8. yüzyılda işlekliliğini yitiren eklerin tamamının listeye alınıp alınmadığı net değildir. Listedeki 8. yüzyıldan önce ve sonra işlekliliğini yitirmiş eklerle hâlâ işlek olan ekler arasında bir ayırım yapılmıştır. Ekler ana gruplar ve alt gruplar şeklinde ayrı ayrı listeler halinde verilmiştir. Bu liste eski Türkçe kelimeleri parçalarına ayırarak kelime köklerine ulaşmak ve böylece Türk dili hakkındaki bilgilerimizi derinleştirmek amacıyla hazırlanmıştır. Her bir ekin işlevi- eğer belli ise- kısaca açıklanmıştır. Bazı durumlarda söz konusu ekin ayrıntılı bir şekilde ele alındığı kaynak kitapların isimleri verilmiştir. (ETG; Eski Türkçenin Grameri, V. Gabain. B: Osttürkische Grammatik, C. Brockelmann)

Hazırlamış olduğum bu liste tabii ki türünün tek örneği değildir. *Von Gabain* ve *C. Brockelmann*'da buna benzer listeler hazırlamışlardır. Yalnız bu bilim adamları listelerini farklı amaçlar için farklı prensiplerle hazırlamışlardır. Bu listede ise farklı veya aynı alt gruptan eklerin birleşmesiyle oluşan birleşik yapım eklerinden sadece bir kaçı müstakil olarak ele alınmıştır.

Yapım eklerini üç grupta toplayabiliriz. 1. İsim yapım ekleri, 2. Sayılara ge-

tirilen ekler, 3. Fiil yapım ekleri. İsimden yapım eklerini a) isimden isim yapma ekleri b) fiilden isim yapma ekleri; Fiil yapım eklerini de a) isimden fiil yapma ekleri, b) fiilden fiil yapma ekleri olarak alt gruplara ayırabiliriz.

1. İsim yapım ekleri

a) isimden isim yapma ekleri

-ça/-çe: Küçültme ve eşitlik ekidir. Modern Türk dilinde küçültme eki vurgulu, eşitlik eki de vurgusuz olduğu için ekin hangi görevde kullanıldığı ayırt edilebilir. İşlek bir ektir. Daha sonraki dönemlerde Farsçadan Türkçeye zaman zaman bu ekle karıştırılan sesteş bir ek girmiştir.

-la:/le: Sıfat yapan bir ek olup işlek değildir: **körk** “güzellik”>**körkle** “güz-zel”

-ğına:/-gine:/-kına:/-kine: Küçültme sıfat ve zarfları yapar.(ETG 351). Muh-temelen 11. yüzyıla kadar işlek olarak kullanılmıştır.

-ra:/-re: Önceki dönemlerde isim çekim eki olarak kullanılmıştır.(ETG 187, 394, 429) **iç>içre.** işlek olmayan bir ektir.

-cı:/-çi: Fail isimleri yapan, günümüzde de yaygın ve işlek olan bir ektir.

-tı:/-ti: Aynı zamanda bir fiil çekim eki olan bu ek isimlerden zarf türetir: **edgü>edgüti.** İşlek olmayan bir ektir.

-turtı:/-tirti:/-turttı:/turti: Yer zarfları türeten, işlek olmayan bir ektir: **öñ>öñturti** “ön tarafta”.

-kı:/ki: Sıfat yapan bir ektir. Aitlik anlamı verir. Günümüzde de işlek bir ek olmakla birlikte daha çok ilgi ve bulunma hâli ekini almış isimlere getirilir:

içre:>içre:ki

-du:/-dü: İşlevi belli değildir. Nadir görülen ve işlek olmayan bir ektir: **kar>kardu** “*dolu tanesi*”

-ğu:/-gü: Sıfatlardan soyut isimler yapan bir ektir. İşlek değildir. Aynı zaman- da fiilden isim yapma ekidir: **éñç** “*barışçıl*” > **éñçgü** “*barış*”

-ğu:/-gü: Fiilden isim yapma ekleri kısmına bakınız (c).

-ru:/-rü: Eski bir isim çekim eki olduğu düşünülmektedir. “*İçine, içine doğ- ru*” gibi anlamlar verir. İşlek değildir: **ev>evrü.** -r ile biten fiillere -u:/-ü: zarf fiil ekinin getirilmesiyle ortaya çıkan şekille karıştırılmamalıdır.

-garu:/-gerü: -ru,-rü eki ile aynı anlamı verir. Genellikle yönelme hâl ekiyle -ru,-rü eklerinin birleşmesiyle olduğu söylenir. Bulunma hâli ekinin -ka,-ke olduğu zamanlarda da bu ekin(-ğa,-ge) kullanılmasından dolayı bu açıklamanın doğru olduğunu kabul etmek güçtür.

-layu:/-leyü: İsimden türetilmiş fiilleri zarf yaptığı söylenebilir. Fakat, bu açıklamaya uygun elimizde sadece bir örnek vardır: **arsla:n>arslanlayu:** “*arslan gibi*”. Bu ekin sadece hayvan isimlerine geldiği düşünülebilir. 11. yüzyıla kadar işlek olduğu tahmin edilir.

-Vç: Küçültme ve sevgi ifade eden kelimeler türetir. İşlek değildir: **ata** “*baba*”>**ataç** “*babacık*”. (ETG 44).

-dıç/-diç: İşlevi belli değildir. Çok nadir görülen ve işlek olmayan bir ektir: **sa:ğ** “*samimi*”>**sağdıç** “*yakın arkadaş*”.

-ğVç/-gVç: İşlevi belli değildir: **od>odğuç** “*meşale*”, **kuş>kuşgaç** “*serçe*”. İşlek olmayan bu ek fiilden isim yapma eki olarak da kullanılır.

-la:ç/-le:ç Fiilden isim yapma ekleri kısmına bakınız (c).

-ğut/-güt Fiilden isim yapma ekleri kısmına bakınız (c).

-çığ/-çig “-sığ, -sig” ekinin sonraki şeklidir. ***-çsığ,-çsig** şekillerinin kaynaşmasıyla ortaya çıktığı düşünülebilir. Aynı zamanda fiilden isim yapma eki olarak kullanılmıştır. (ETG 80)

-ta:ğ/-te:g (-da:ğ? -de:g?) Bu ek aslında te:g edatının kendisidir. **anta:ğ** “*bunun gibi*” gibi kelimelerde kelime köküyle kaynaşmıştır. Diğer kelimelerle birleşmiş şekliyle yaygın ve işlek değildir.

-lığ/-lig İyelik bildiren sıfatlar oluşturur. Sık kullanılan işlek bir ektir. Günümüzde *-lı,-li* gibi şekillere dönüşmüştür

-sığ/-sig Benzerlik bildiren fakat bu şekliyle kullanılmayan fillere “-ğ,-g” eklenmesiyle oluşmuş bir ektir. İşlek değildir: **er>ersig** “*erkek gibi*”.

-Vk Küçültme ve şefkat bildiren kelimeler yapar: **ög** “*anne*”>**ögük** “*anne-cik*”.

-çak/-çek Somut nesnelerin isimlerinde görülür. Bu eki almış bazı kelimelerin kesin bir etimolojisi yoktur. İşlek olmayan çok eski bir ektir. Fiilden isim yapma eki olarak da kullanılır: **bağır** “*çiğer, bel*”>**bağırçak** “*semer*”.

-çuk/-çük Kaşgarlı ekin küçültme eki olduğunu belirtir. Hâlâ işlek olan bu ek 11. yüzyılda nadir olarak kullanılan yeni bir ektir.

-dak,-dek İşlevi belli değildir: **bağır** “*çiğer, bel*”>**bağırdak** “*giysi*”. İşlek olmayan bir ektir.

-duk/-dük/-tuk/-tük İşlevi belli değildir. **-duruk** ekinin kısalmış şekli olabilir. Sık kullanılan bir ek değildir: **kol>koltuk**.

-gak/-gek Fiilden isim yapma eki olarak kullanılan bu ek bazı durumlarda isimden isim yapma eki olarak karşımıza çıkar. Muhtemelen çok eski bir ektir. ETG 59’da verilen bazı örneklerde bu eki kelime köklerinden ayırmak güçtür.

-lık/-lik Somut ve soyut isimler yapar. Hâlâ yaygın olarak kullanılan bir ektir.

-(V)muk/(V)mük İşlevi belli değildir. *Aşağılama, küçültme* bildiren isimler yaptığı düşünülmektedir: **kara>karamuk** (bir tür ot), **sol>solamuk** “*solak*”.

-rak/-rek Mukayese bildiren sıfatlar yapar. 15. yüzyıla kadar yaygın olarak kullanılan bu ek günümüzde işlekliliğini yitirmiştir.

-ňak/-ňek Etimolojisi tam olarak belli olmayan birkaç kelimedede karşımıza çıkar. İşlek bir ek değildir: **baka** “*atın turnağı*”>**bakaňak** “*atın turnağının iç kısmı*”.

-duruk/-dürük Araç gereç isimleri yapar. 11. yüzyıla kadar yaygın olarak kullanıldığı düşünülmektedir: **boyun>boyunduruk**.

-sak/-sek İstek bildiren bir fiile -k getirilmesiyle oluşmuş bir ektir: **er>ersek** “*erkek isteyen*”. 11. yüzyıla kadar işlek olan bu ek Moğolcaya da geçmiştir.

-**suk/-sük** İşlevi belli değildir: **bağır>bağırsuk**. İşlek olmayan bir ektir.

-**VI** Sıfat yapan bir ek olup fiilden fiil yapma eki olarak da karşımıza çıkar.

İşlek değildir: **yaş>yaşıl**

-**çıl/-çil** Tekrarlama ve alışkanlık bildiren sıfatlar yapar: **ig** “*hastalık*”> **igçil** “*hastalıklı*”, **yağmur>yağmurçıl** “*yağmurlu*”. 11. yüzyıl ve sonrasında yaygın olan bu ek günümüzde işlekliliğini yitirmiştir.

-**ğıl/-gil** Renkle ilgili isimler yapan bir ektir: **baş>başğıl** “*kır saçlı, yal* “*yele*”>**yalğıl** “*beyaz yeledi*”. İşlek değildir. Aynı zamanda sayılara getirilen bir ektir.

-**sıl/-sil** İşlevi belli değildir: **ar>arsıl**. Her iki kelime de kumral anlamına gelmektedir. İşlek olmayan bu ekin -*çıl* ekiyle alakalı olduğu düşünülebilir.

-**Vm** İşlevi belli değildir: **eder** “*semer*”> **edrim** “*küçük yastık*”. Fiilden isim yapma eki ve iyelik eki olarak hâlâ sık kullanılan bir ektir.

-**dam/-dem** “*Benzer*” anlamında sıfatlar türeten bir ektir: **teğri>teğridem** “*tanrı gibi*”. Bununla birlikte isim türeten bir ek olarak da işlev görür: **er>erdem**. Nadir olarak görülen bir ektir.

-**Vn** Eski bir çoğluk ekidir. Şu örneklerde karşımıza çıkar: **er>eren, oğul>oğlan, bod>bodun, öz>özen**. **Oy** “*oyuk*”>**oyun** örneğinde de bu ekin varlığı düşünülebilir. 11. yüzyılda bu ek çoğul yapma işlevini yitirmiştir.

-**çın/-çin** -*çıl*, -*çil* ekinin sonraki şekli olduğu söylenebilir: **balık>balıkçın** “*balıkçıl kuşu*”. İşlek olmayan bir ektir

-**dun/-dün(-tun/-tün)** -*dın* çıkma hâlinde farklı, eski bir isim çekim eki olması muhtemeldir: **öñ>öñdün** “*önünde, ön tarafta*”.

-**ğa:n/-ge:n** İşlevi belli değildir: **arpa>arpağa:n** “*vahşi arpa*”, **yétti** “*yedi*”>**yéttige:n** “*büyük ayı*”. Bu ek aynı zamanda sık kullanılan bir fiilden isim yapma ekidir.

-**ğun/-gün** Topluluk isimleri yapar: **alku: (alko:)** “*hepsi*”>**alkağun** “*hep birlikte*” Çok nadir görülen ve işlek olmayan bir ektir.

-**kan/-ken** Bağlılık bildiren sıfatlar yapar: **teğri>teğriken** “*iman etmiş, tanrıya bağlı*”. İşlek değildir.

-**la:n/-le:n** İşlek olmayan çok eski bir ektir. Etimolojisi belli olmayan bazı hayvan isimlerinde görülür: **arsl:an, bursla:n, kapla:n, kula:n, yıla:n**.

-**man/-men** İşlevi belli değildir: **kö:z** “*kor*”>**közmen** “*közde pişmiş ekmek*”. İşlek olmayan bu ek sonraki dönemlerde Farsçadan gelen ve “*benzer*” anlamı veren -**mand** ekinin ikinci şekli olarak karşımıza çıkar: **Türk>Türkmen** örneğinde bu sonradan ortaya çıkan ek görülür.

-**şı:n/-şi:n** -*çın*, -*çin* ekinin sonraki şeklidir: **kök>kökşin**. İşlek olmayan bir ektir.

-**Vñ** İşlevi belli değildir: **kö:l (gö:l)>kölün** “*su birikintisi*”. Çok eski ve işlek olmayan bir ektir. Aynı zamanda iyelik eki olarak kullanılır.

-**dVñ/-tVñ** İşlevi belli değildir: **o:d>odun (odun)**, **u:l** “*temel*”>**uldağ** “*yalnız, tek*”, **ay>aydıñ**, örneklerinde bu ek görülmektedir. **İzdeñ** “*balık ağı*” kelimesinde de bu ekin varlığı düşünülebilir.

-Vş İşlevi belli değildir: **ba:ğ>bağış** kelimelerinin her ikisi de bağ anlamına gelir. Bu göreviyle işlek olmayan bu ek fiilden isim yapma eki olarak yaygın bir şekilde kullanılır.

-**da:ş/-de:ş** “Paylaşılan” anlamı veren isimler türetir: **karın>karındaş**. Bununla hâli ekiyle *eş* kelimesinin kaynaşmasıyla oluşmuş bir ek olduğu kabul edilir. Hâlâ işlek olan bir ektir.

-**ğay/-gey** İşlevi tam olarak belli olmasa da sıfat türeten bir ek olduğu söylenebilir: **küç** “güç”>**küçgey** “şiddetli”. İşlek olmayan bu ek aynı zamanda bir fiil çekim ekidir.

-Vz İşlevi belli değildir: **ékki>ékiz**. İşlek bir ek değildir. Bu ekle ilgili yukarıda yaptığımız açıklamalara bakınız.

-**duz/-düz** İşlevi belli değildir: **kün>küntüz**. Etimolojisini tam olarak bilmediğimiz **kunduz** kelimesinde de bu ekin var olduğu kabul edilebilir.

-**sız/-siz** Sahiplik bildiren *-lığ, -lig* ekinin karşıtıdır. Günümüzde de işlektir.

b) sadece sayılara ve benzer yapılara getirilen ekler

-**nti** Eski sıra sayı eki olduğu düşünülen bu ek sadece **ékki:>ékinti**: “ikinci” örneğinde karşımıza çıkar.

-**ağü/-egü** Topluluk isimleri yapar. Birkaç kelimedede karşımıza çıkar: **adın** “diğer”>**adınağü** “diğerleri”

-**Vnç** Sıra sayıları yapar. *-nti* ekinin kaynaşmış şekli olduğu düşünülebilir.

-**ğıl/-gil üç>üçgil** “üçgen”, **tört>törtgöl** “dörtgen” örneklerinde görülen bu ek aynı zamanda isimden isim yapma eki olarak karşımıza çıkar.

-**Vr ve -şa:r/-şe:r** Sayılara getirilen üleştirme ekidir.

-**mış/-miş** Sadece altmış ve yetmiş örneklerinde görülür. Sayılara “on” anlamı katan eski bir ektir.

c) fiilden isim yapma ekleri

-**a:/-e:/-ı:/-i:/-u:/-ü:** Bu eklerin tamamı zarf fiil ekidir. Fakat bazı kelimelerde zarf fiil eki olarak mı isimden isim yapma eki olarak mı kullanıldığını ayırt etmek güçtür: **u:d** “*takip et*”>**udu**: “*ondan sonra*”, **bas->basa** “*sonra*” zarflarında bu ek görülür. Fiilden isim yapma eki olarak işlek olmayan bu ek bir iki örnekte bulunur: **adır** “*böl-*”>**adıri**: “*tırmık*”

-**ğa:/-ge:** Yukarıda da bahsettiğimiz, **bil->bilge**, **ö->öge** örneklerinde görülen bu ek **avıçğa** “*yaşlı kişi*” gibi etimolojisini tam olarak bilmediğimiz birçok kelimedede karşımıza çıkar. Çok eski bir ek olup işlek değildir.

-**ma:/-me:** 8. yüzyılda kullanılmaya başlanan bu ek 11. yüzyılda işlekliliğini yitirmiştir. O dönemde eklendiği kelimelere genellikle edilgen bir anlam katar: **kes->kesme** “*perçem*”. Günümüz Türkçesinde isim fiil eki olarak işlek bir ektir.

-**ğma:/-gme:** Aslında sıfat fiil eki olan bu ek zarf ve isim türetmek için de kullanılmıştır. 11. yüzyıla kadar işlek olduğu tahmin edilen bu ek daha sonra işlekliliğini yitirmiştir.

-**çı:/-çi:** İsimden isim yapma eki olan bu ek 11. yüzyılda fiillerden isim türet-

mek için de kullanılmıştır: **okı:-** “çağırmaq, seslenmek”>**okı:çı:** “avukat, danışman”.

-daçı:/-deçi:/-taçı:/-teçi: ~ **-ğu:çı:/-gü:çi:**Bu ekler fiillerden, durum bildiren isimler veya fail isimler türetir.- **ğu:çı:/-gü:çi:** eki **-gu:,-gü:** ekiyle **-çı:/-çi:** ekinin birleşmesiyle oluşmuştur. Kaşgarlıya göre bu eklerden 1. grupta olanlar Batı Türkçesinde (Oğuz, Kıpçak), 2. grupta olanlar ise Doğu Türkçesinde (Uygur, Hakaniye) görülür. Bu ekler 11. yüzyıla kadar işleliğini korumuştur.

-dı:/-di ö:g “öv-” >**ögdı:** “övgü” gibi bazı kelimelerde işlevi belli değildir. Daha çok edilgen çatı eki almış fiillere getirilir: **üdrün-** “seçil-”>**üdründı:** “seçilmiş”. Bu kullanımıyla hâlâ işlek olan bu ek aynı zamanda bir fiil çekim ekidir.

-ğlı:/-gli: **-ğma:/-gme** ekiyle aynı görevdedir. Sıfat fiil ekidir.

-mı:/-mi: İşlevi belli değildir. Sadece **teğir-** “çevir-”>**teğirmi:** “yuvarlak” örneğinde karşımıza çıkar.

-çu:/-çü: Kaşgarlı, dönüşlülük bildiren fiillerden bu ekle türetilmiş birçok kelime örneği vermiştir. Yukarıda bahsedilen **-dı:/-di:** ekinin verdiği anlama benzer bir anlam verir: **atın-** “atıl-”>**atınçu:** “atılmış”. İşlek bir ek değildir.

-ğu:/-gü: Farklı işlevleri olan bu ek (ETG 115,141) fiilden isim ve sıfat türetmede kullanılır. 11. yüzyıla kadar yaygın bir şekilde kullanılan ek aynı zamanda isimden isim yapma eki olarak karşımıza çıkar.

-ğu:/-gü: **taya-** “güven-” >**tayağu:** “bakan” gibi kelimelerde **-n-** eki ile **-ğu:/-gü:** ekinin kaynaşmış şekli olduğu açıktır: **esri>esriğü:** “benekli, alacalı” gibi birkaç kelimeye ise işlevi belli değildir.

-p İşlek bir zarf fiil ekidir. ETG 126’da **-p** ile biten tek heceli üç kelimenin (ör: **kop** “hepsi”) sıfat olarak kullanılan zarf fiiller olduğu belirtilmiştir. Fakat etimolojileri şüphelidir ve bunlara benzer iki heceli başka bir kelime yoktur.

-ç Dönüşlülük bildiren fiillerden isimler türetmede kullanılır: **ögrün-** “neşeli ol-”> **ögrünç** “neşe”. Dönüşlülük fiillerine gelmeyen **-ış/-iş** ekinin kaynaşmasıyla oluşmuştur. Bazı kaynaklarda **-nç** şeklinde gösterilse de bu doğru bir şekil değildir. 11. yüzyıla kadar işlek olan bu ek günümüzde işleliğini yitirmiştir.

-ğVç/-gVç: Çoğunlukla araç gereç isimleri türetir: **kıs->kısğaç.** 11. yüzyıla kadar işleliğini koruduğu söylenebilir. Aynı zamanda isimden isim yapma ekidir.

-laç/-leç Etimolojisini tam olarak bilmediğimiz birkaç kelimeye karşımıza çıkar. **ıki:la:ç** “şahbaz at”, **sukurlaç** “börk”. Çok eski ve işlek olmayan bir ektir.

-ma:ç/-me:ç Yemek isimleri türetir: **tut->tutama:ç** “şehriye,erişte”11. yüzyıla kadar işlek olduğu söylenebilir.

-nç. -ç ekine bakınız.

-Vt adır->adırt “fark”, **bas->basut** “yardım”. 11. yüzyıldan önce işleliğini yitirmiştir.

-ğut Etimolojisi belli olmayan **alp>alpa:ğut** “cesur savaşçı”, **ba:y** “zengin”>**baya:ğut** “zengin denizci”, **ara:ğut** “kadın” kelimelerinde karşımıza çıkar. Bu kelimelerin “-a” eki ile isimden türemiş fiillere “-ğut” ekinin getirilmesiyle oluştuğunu söylersek daha doğru olur. Çünkü **-a** yardımcı ses değil ekin

parçasıdır ve “-ğıya” dışında bildiğimiz başka bir iki heceli ek yoktur. Çok eski olan bu ek işlek değildir.

-Vğ/-Vg En çok kullanılan fiilden isim yapma ekidir. *-Vk* ekiyle bu ek arasındaki anlam farkı- eğer varsa- belli değildir. Günümüzde bazı Türk lehçelerinde *-Vv* şekliyle hâlâ işlek olduğu söylenebilir.

-çığ/-çig Sıfat yapan bir ektir. İşlek olmayan bu ek sadece dönüşlülük fiillerine getirilir: **yarsın-** “*isyan edil-*”>**yarsınçığ** “*isyan*”. *-ç* ve *-sığ/-sig* eklerinin kaynaşmasıyla oluşmuştur. İsimden isim yapma eki olarak da kullanılır.

-nçığ/-nçig *-çığ/-çig* ekine bakınız.

-kVğ/-kVg ve -ğVk/-gVk Bu eklerin birbirinden farklı olduğu söylenebilir. (ETG 114, B 52). Bazı durumlarda alışkanlık bildiren isimler türetir: **iç>içgek** “*vampir*”. Bu eki almış kelimelerin bazılarının etimolojisi belli değildir. İşlek olmayan çok eski bir ektir.

-Vk Birçok kelimedede karşımıza çıkan bir fiilden isim yapma ekidir. Bazı durumlarda edilgen bir anlam taşır: ***anu-** “*hazırlamak*”>**anuk** “*hazır*”. *-Vğ/-Vg* eki ile bu ek arasındaki fark bilinmemektedir. 11. yüzyıldan sonra kullanımdan düşmüştür.

-çak/-çek İşlevi belli değildir: **urun-** “*vur-,devir-*”>**urunçak** “*teminat, garanti*”. Sadece dönüşlülük fiillerine getirilen bu ek işlek değildir. İsimden isim yapma eki olarak da karşımıza çıkar.

-dak/-dek İşlevi belli değildir: **yalın-** “*soyun-*”> **yalındak** “*çıplak*”. İşlek değildir. İsimden isim yapma eki olarak da kullanılır.

-mVk Bu ekin *-ma:k/-me:k* isim fiil eki olduğu söylenebilir. Fakat, Orta Türkçe döneminde bazı kelimelerde ünlünün kısa olması ve ekte ses aykırılışması görülmesinden dolayı bu kesin değildir. Muhtemelen 11. yüzyıldan önce işlekliliğini yitirmiştir. (B. 84)

-sık/-sik İşlevi belli değildir. Benzerlik eki *-sı/-si* ile *-k* ekinin birleşmesinden oluşmuştur: **bat-> kün batsıki** (ETG 134, 152). İşlek bir ek değildir.

-yuk/-yük Sıfat ve isim yapmada kullanılan bu ek aynı zamanda bir fiil çekim ekidir. (ETG 134, 152): **sı-** “*kır-*”> **sıyuk** “*kırık*”. 11. yüzyıldan önce işlekliliğini yitirmiştir.

-VI İşlevi belli değildir: ***ına-** “*inan-*”> **mal** “*emin, güvenilir*”. Çok eski olduğu düşünülen bu ek işlek değildir. İsimden isim yapma eki olarak da kullanılır.

-ğıl/-gil İşlevi belli değildir: **bıç-** “*kes-*”> **bıçğıl** “*kesik, kırık*”. İsimden isim yapma eki ve fiil çekim eki (emir) olarak da karşımıza çıkar. Moğolcadan alınan kelimelerde görülen *-ğul/-gül* ekiyle karıştırılmamalıdır.

-Vm Fiillerden somut ve soyut isimler türetmek için kullanılmıştır: **o:b-** “*yut-*”>**obum** “*ağız dolusu*”. Hâlâ işlek olduğu söylenebilir.

-Vn İşlevi belli değildir: **tüg-** “*düğümle-*”>**tügün** “*düğüm*”. 11. yüzyılda ve belki sonrasında da işlek bir ektir.

-ğa:n/-ge:n Tekrarlama bildiren sıfatlar yapar. Bu ekin kullanıldığı **tavışğa:n** gibi bazı kelimelerin etimolojisi belli değildir. Bu yüzden eski bir ek olduğu düşünülebilir. 11. yüzyılda ve sonrasında da işlek bir ektir.

-ğın/-gin İşlevi belli değildir: **kev-** “*çiğne-*”> **kevgin** “*hazmı güç*”. Nadir görülen, işlek olmayan bir ektir. Çok eski olduğu söylenebilir.

-ğun/-gün Hem sıfat (**ol-** “*ol-*”> **olğun**), hem de isim yapım eki olarak (**ört->örtgün** “*istif edilmiş mısır*”) kullanılır. Orta Türkçe döneminde işlek olan bir ektir.

-man/-men İşlevi belli değildir: **ört->örtmen** “*örtü, battaniye*”. İşlek olmayan bu ek aynı zamanda isimden isim yapma ekidir.

-çağ/-çey Tekrarlama bildiren isimler türetir: **unut->unutçağ** “*unutkan*”. İşlek olmayan bir ektir.

-r Fiil çekim eki olan bu ek aynı zamanda isim/sıfat yapım eki olarak kullanılır. Hâlâ işlek bir ektir.

-mVr İşlevi belli değildir: **ya:ğ>yağmur**. İşlek olmayan bir ektir.

-Vş Çoğunlukla soyut isimler türetmek için kullanılan bir ektir: **köse:-** “*iste-*”> **kösüş** “*istek*”. Türkiye Türkçesinde daha çok bir işin nasıl yapıldığını anlatır.

-mış/-miş Fiil çekim ekidir. ETG 122’de fiilden isim yapma eki olarak verilmiştir. Bugün fiil çekim eki olarak sıklıkla kullanılır.

-ma:z/-me:z Fiil çekim eki olan bu ek bazen isim ve sıfat türetmek için kullanılır (ETG 121). Hâlâ işlek bir ektir.

2. Fiil yapım ekleri

a) isimden fiil yapma ekleri

-a:-/-e:-(-ı:-/-i:-/-u:-/-ü:-) Geçişli fiiller yapar. **-a:-** ve **-e:-** diğerlerine göre daha sık kullanılmıştır. Muhtemelen en eski isimden fiil yapma ekidir. 8. yüzyıldan önce işlekliliğini yitirmiştir.

-da:-/-de:- **-la:-/-le:-** ekinin sonraki şeklidir. Çoğunlukla **-ğ** ile (**ba:ğ>bağda:-** “*bağla*”), **-l** ile (**a:l** “*oyun, hile*”> **alda:-** “*kandır-*”) ve **-n** ile (**ün** “*ses*”> **ünde-** “*seslen-*”) biten isimlere getirilir. Günümüzde işlek bir ek değildir.

-ta:-/-te:- **-la:-/-le:-** ekinin sonraki şeklidir. Çoğunlukla **-k** ile biten kelimelere getirilir. **ok>okta** “*ok at-*”. Günümüzde işlek bir ek değildir.

-ğa:-/-ge:-/-ka:-/-ke:- Kaşgarlı'nın eserinde yer verdiği **-ğa:-/-ge:-** almış fiiller **-ka:-/-ke:-** almış fiillerden çok daha fazladır. Çoğunun etimolojisi belli değildir. Bazıları kök hâlinde olan fiiller veya **-ğ/g,-k** fiilden isim yapma eklerine **-a:-/-e:-** getirilmesiyle oluştuğu düşünülen fiillerdir. Fakat **yarlıka-** (***yarlıgka-**) “*emret-*” fiilinin **yarlıg** “*emir*” kelimesinden, **irkinçke-** “*acı-*” fiilinin de **irkinç** “*zavallı*” kelimesinden türediği düşünülür.

-Vrğa:-/-Vrge:- **Vrğan-/Vrgen** eklerine bakınız.

-la:-/-le:- Geçişli fiiller yapmak için kullanılan, 11. yüzyıl veya daha öncesinden kalan bir ektir. Hâlâ işlektir.

-ra:-/-re:- Bu ekle türetildiği düşünülen bazı fiiller olmasına rağmen işlek bir ek değildir. (ETG 95, B, 171)

-sıra:-/-sire:- “*yoksun ol-*” anlamında fiiller türetir. Etimolojik olarak isimden isim yapma eki **-sız/-siz** ile bağlantısı vardır (ETG 99, B 173). İşlek bir ek

değildir.

-sa:-/-se:- İstek, ihtiyaç bildiren fiiller türetir. 11. yüzyıla kadar işlek olan ek daha sonra işlekliliğini yitirmiştir. Fiilden fiil yapma eki olarak da kullanılır.

-lı:-/-li:- tum “soğuk”> **tumlu:-** “soğuk ol-” ve belki birkaç fiilde daha karşımıza çıkan ek bellî bir etimolojisi yoktur. İşlek değildir.

-sı:-/-si:- Benzerlik bildiren fiiller türetir. *-m* fiilden isim yapma ekine dönüşlülük eki getirilerek yapılan fiillerin dışında pek karşımıza çıkmaz. (ETG 157, *-Vmsın-*, *-Vmsin-*). İşlek olmayan bir ektir.

-ad:-/-ed:- Geçişli ve geçişsiz fiiller yapar: **kut>kutad-**. İşlek değildir.

-Vk Geçişsiz veya edilgen fiiller yapar: **iç>içik-**, **ağu:** “zehir”>**ağuk-** *zehirlen-*. İşlek olmayan bu ek fiilden fiil yapma eki olarak da kullanılır.

-Vl- Geçişsiz fiiller türetir: **tusu:** “yarar”> **tusul-** (**tusuk-**) “yaralı ol-” gibi birkaç fiilde karşımıza çıkar. İşlek olmayan bu ek fiilden fiil yapma eki olarak da kullanılır.

-Vn- Muhtemelen *-a,-e* isimden fiil yapma ekine dönüşlülük ekinin getirilmesiyle oluşmuştur. ETG 90’a bakınız.

-Vrğan-/Vrgen- *-Vrğa:-/Vrge:-* ekine dönüşlülük ekinin getirilmesiyle oluşmuştur. Sadece bu kullanımıyla karşımıza çıkan ek geçişsiz fiiller türetir: **alp>alprğan-** “çok çabala-”. ETG 96’da *Vrka:-/Vrke:-* şeklinde gösterilse de doğru şekil değildir. İşlek bir ek değildir.

-Vr- Geçişsiz fiiller türetir: **ürüj** “beyaz”> **ürüjer-** “beyaz ol-”. Etimolojik olarak **-ad:-/-ed:-** eki ile ilgisi olduğu düşünülebilir. İşlek olmayan ek fiilden fiil yapma eki olarak da kullanılır.

-ğar-/ger- (**-kar-/ker-**) Geçişli ve geçişsiz fiiller yapar.(ETG 87, B 163) **ot>otğar-** “otlat-”, **köjül** “akıl” >**köjülger** “düşün-”. Orta Türkçe dönemine kadar işlek olduğu düşünülür. B 164’te *-ğır-/gir-/ğur-/gür-* ekleriyle birlikte ve- rlemiştir. Fakat bu ekler fiilden fiil yapma ekleri olmalıdır.

b) fiilden fiil yapma ekleri

-ma:-/-me:- Olumsuzluk ekidir. Bütün dönemler de işlek bir ektir.

-sa:-/-se:- İstek, ihtiyaç bildiren fiiller yapar. 11. yüzyıla kadar işlek olan ek bu dönemden sonra işlekliliğini yitirmiştir. Aynı zamanda isimden fiil yapma ekidir.

-sı:-/-si:- Benzerlik anlamında fiiller türetir: **em->emsi:-** “emer gibi görün-”. Daha çok dönüşlülük fiilleriyle kullanılır. 11. yüzyılda kullanımdan düşmüş olmalıdır. İsimden fiil yapma eki olarak da kullanılır.

-d- Varlığı ve işlevi belli değildir. Fiilleri vurgulu hâle getirdiği söylenebilir: **to:->tod-** “doy”, ***ko:->kod-**. İsimden fiil yapma eki olarak da kullanılır. ETG 153’e bakınız.

-t- Sesli harflerle ve *-r-* ile biten fiillere getirilen ettirgen çatı ekidir. Her dönemde işlek bir ektir.

-Vk- Geçişsiz fiilleri vurgulu hâle getirir: **a:c-** “aç ol-” >**acık-** “açlıktan öl-”. Geçişli fiilleri ise geçişsiz yapar: **böl->bölük-** “ayrı ol-”. İşlek olmayan bu ek

isimden fiil yapma eki olarak da kullanılır.

-sık/-sik- Edilgen çatıda “*vurgulu(?)*” fiiller yapar: **ut-** “*feth et-*”>**utsuk-** “*feth edil-*”. Muhtemelen *-sı/-si:-* ve *k-* eklerinin birleşmesiyle oluşmuştur. İşlek değildir.

-VI- Edilgen çatı ekidir. Her dönemde işlek bir ektir.

-Vn- Dönüştürme çatı ekidir. Geçişli fiilleri geçişsiz hâle getirir. Özellikle *-a:-* /*-e:-* ile biten fiilleri bazı durumlarda edilgen yapar. Her dönemde işlek bir ektir.

-Vmsın/-Vmsin- *-si:-/sı:-* ekine bakınız.

-Vr- Muhtemelen en eski ettirgen çatı ekidir (ETG 161). *-z-* ekiyle ilgisi olabilir. İşlek değildir. İsimden fiil yapma eki olarak da karşımıza çıkar.

-dur/-dür-/tur-/tür- Ünsüzle biten fiillere getirilen ettirgen çatı ekidir. Her dönemde işlek bir ektir.

-ğur/-gür- Hangi durumda kullanıldığı tam olarak bilinmemesine rağmen *-ç-*, *-d-*, *-r-*, *-ş-* ve *-z-* ile biten fiillere getirilen ettirgen çatı eki olduğu söylenebilir. Fakat böyle fiillere getirilen tek ettirgen çatı eki değildir. Orta Türkçe dönemine kadar işlek olduğu düşünülmektedir.

-Vş- Karşılıklı yapılan işleri anlatır: **ur->uruş-**. Eş zamanlı işleri anlatmak için kullanılır: **igle-** “*hasta ol-*”> **igleş-** “*birlikte hasta ol-*”. Rekabet ve işteşlik bildiren fiiller de türetir. Tek özneli cümlelerde ise fiilin bildirdiği işe öznenin tamamının dâhil olduğunu bildirir: **boyma:-** “*dolan-*”> **yip boymaşdı** “*ip tamamen dolaştı*”. (Kaşgarlı’nın eserine bakınız: II, 113,225) Her dönemde işlek bir ektir.

-Vz- Ettirgen çatı ekidir. Nadir olarak karşımıza çıkan ekin çok eski olduğu söylenebilir. *-Vr-*, *-sız/-siz* ve *-sıra:-/sire:-* ekleriyle ilgisi olabilir. İşlek değildir.

-duz/-düz-/tuz-/tüz- Ettirgen çatı ekidir. Kaşgarlı tarafından Oğuzca bir ek olduğu söylenmiştir (II. 202). *-dur-* ekiyle yakından ilişkilidir.